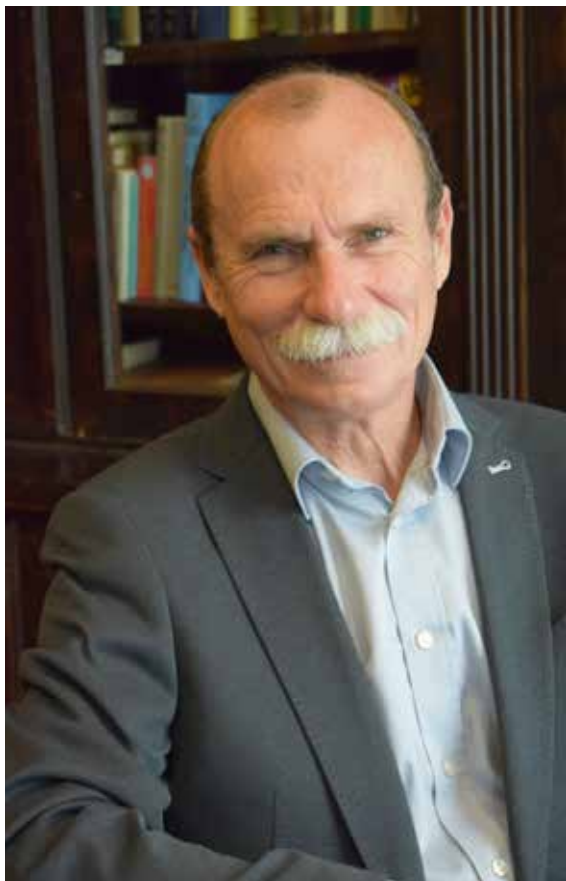

HUMOR ÉS SPORT A SZLÁV KULTÚRÁKBAN

KÖSZÖNTŐ KÖTET
A 60 ÉVES LUKÁCS ISTVÁN TISZTELETÉRE

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

HUMOR ÉS SPORT A SZLÁV KULTÚRÁKBAN

KÖSZÖNTŐ KÖTET
A 60 ÉVES LUKÁCS ISTVÁN TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Kiss Szemán Róbert

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2019

A KIADVÁNY TÁMOGATÓI
Zuglói Szlovákok Önkormányzata, Budapest
Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, Budapest

SZAKMAI LEKTOROK

Bajzek Mária

Berkes Tamás

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ

Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők

ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője

A borítót tervezte: Sellyei Tamás Ottó

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.

ISSN 1789-3976

ISBN 978-963-489-163-5

TARTALOM

MILOSEVITS PÉTER: Foci, pingpong, irodalom	7
--	---

HUMOR

BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A pletyka mint a manipuláció eszköze ..	14
CSÁSZÁRI ÉVA: A humor mint a dialektológia segédeszköze	24
GYIVICSÁN ANNA: A kifigurázott kispolgár mint a szlovák irodalom egyik jellegzetes alakja (Mozaikok 1830–1930)	32
GYÖNGYÖSI MÁRIA: Alekszandr Blok kései tréfás verseiről	42
ISTVÁN ANNA: Jozef Ignác Bajza anekdotái	56
DRAGAN JAKOVljević: Univerzalna dimenzija humora Branislava Nušića	66
AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI: Resna zabava. Paradoksi sodobne kulture v kolumnah Dorote Masłowske <i>Kako prevzeti nadzor nad svetom, ne da bi šli od doma</i> (2017)	76
KISS SZEMÁN RÓBERT: A humor a szláv nemzeti emblematizmus eszköztárában Ján Kollár szláv paradicsomának példái alapján	87
KROÓ KATALIN: A nevetés mint többszörös szignál Dosztojevskij <i>A félkegyelmű</i> c. regényében	102
MANN JOLÁN: Miroslav Krleža <i>Petrica Kerempuh</i> balladáinak „mundus inversus”-a	116
NAGY ISTVÁN: Arc és álarc (Zoscenko humoráról)	127
RÁGYANSZKI GYÖRGY: „Ich taufe dich des Sohnes und des heiligen Geistes.” A nyelvi kódváltás mámoros forrásai	132
SZABÓ TÜNDE: Színház a regényben: A <i>Lear király</i> és <i>Jákob lajtorjája</i>	127

URKOM ALEKSANDER: Mennyire humoros a humor? A pejor minősítés vizsgálata az új magyar–szerb szótárban	157
VÁRNAI DOROTA: Lengyelek „görbe tükre” a 16., 17. századi lengyel irodalomban	171
ZSILÁK MÁRIA: 19. századi katonahumor (Chovanyecz Mihály kéziratot katonai naplójából)	178

SPORT

DUDÁS ELŐD: A horvát és magyar sportterminológia	190
DUDÁS MÁRIA: <i>Magas labda</i> és a többiek a magyar és bolgár nyelvben	199
MÁRIA IMRICHOVÁ: Mintavétel a mai szlovák fiatalok szókincséből	210
MENYHÁRT KRISZTINA: A bolgár lóversenyek szent Teodor kultuszának tükrében és magyar párhuzamaik	219
MÉSZÁROS ANDOR: „Hegyjáró bajtársak ott a magyar földön – hadd szóljak hozzátok egyszer én is...” A Júliai-Alpok magyar költője, Tarczay Gizella	231
PÁTROVICS PÉTER: A lengyel kosárlabda szaknyelvének néhány kifejezéséről	242
MLADEN PAVIČIĆ: Jugoszlávia, a sport hazája (a sport megjelenítése három 21. századi szlovén regényben, délszláv bevándorló elbeszélővel)	250
Tabula gratulatoria	261

LENGYELEK „GÖRBE TÜKRE” A 16., 17. SZÁZADI LENGYEL IRODALOMBAN

VÁRNAI DOROTA

varnai.dorota@digikabel.hu

Abstrakt: W artykule jest mowa o polskiej literaturze sowizdrzalskiej (innymi słowy: literaturze rybałtowskiej, błazeńskiej, plebejskiej). Autorka zastanawia się nad możliwościami odpowiedniego przełożenia nazwy tego nurtu – istniejącego w literaturze polskiej w okresie Baroku – na język węgierski, co sprawia pewne trudności ze względu na brak odpowiednika w literaturze węgierskiej. W dalszej części artykułu autorka przedstawia cechy charakterystyczne polskiej literatury sowizdrzalskiej, określa miejsce, zajmowane przez nią w literaturze polskiej, a także jej znaczenie.

Słowa kluczowe: literatura sowizdrzalska, poeci plebejscy, obrazowanie „do góry nogami”, w krzywym zwierciadle, wyszydzanie oficjalnej kultury

Az alábbi tanulmány tárgya a lengyel irodalom egy specifikus irányzata: a *literatura sowizdrzalska*, vagy másképpen *literatura rybałtowska*, vagy még másképpen *litratura błazeńska*. E fogalmak a lengyel irodalom egy specifikus típusát jelölik, amely a 16. század végén, illetve a 17. század első felében terjedt el Lengyelországban, tehát a korai barokk korhoz tartozik, és immanens része a humor, amely elsősorban az abszurdon, a paródián, a bemutatott világ karnevalizálásán alapul, amely olyan képeket állít az olvasó elé, amelyek a világot „fejre állítják”, mintegy „görbe tükörben” mutatják be. Ez az irodalom egyszerű nyelvezetet használ, amely gyakran obszcén és szemérmetlen is.

E tanulmányban először azt vizsgáljuk, hogyan fordíthatjuk magyarra e különös irodalmi irányzat elnevezését. A lengyel *rybałt* – vágász – vándor énekest, színeszt jelent; a *błazen* – (udvari) bolondot, bohócot. És mi, illetve ki ez a Sowizdrzał, akinek a nevéből ered a *sowizdrzalski* melléknév? A *sowizdrzali irodalom* fogalmát Aleksander Brückner, 20. sz. eleji lengyel szlavista, irodalom- és művelődéstörténész nyomán használja a lengyel irodalomtörténet. A *sowizdrzalski* melléknév a Sowizdrzał tulajdonnévből származik, ami pedig a 15. században Európa-szerte

ismert, nagy népszerűségnek örvendő Eulenspiegel korabeli lengyel szószerinti fordításának – Sownociardlko – újjított változata, tehát benne van a *bagoly* (*sowa*) és a *tükkör* (*zwierciadło*) szó is.

Eulenspiegel alakját először Sownociardlko, aztán Sowizdrzał néven már a lengyel reneszánsz irodalom vette át, és ez a vidám, ravasz „lator”, kópé – német mintára – főhőse lett a 16. század első felében virágzó, szókimondó, humoros, verses történeteknek. Sowizdrzał aztán újra megjelent a lengyel irodalomban a barokk kor küszöbén, hogy Nowy Sowizdrzał-ként kinevesse, kigúnyolja a tehetőseket, a gazdagokat, a tudósokat stb., egyszóval a fennálló világrendet. A *literatura sowizdrzalska* fogalma tehát a szóban forgó irodalmi műfaj hősére utal.

A *literatura rybaltowska*, *literatura bladeńska* elnevezések, a fentiekkel ellentétben, nem az irodalmi alakra, hanem az irodalmi művek íróira vonatkoznak, akik a barokk kor első szakaszának plebejusi irányzatához tartoztak. Kik voltak ők? Az általánosan elfogadott nézet szerint a Kis-Lengyelországbeli, Krakkó környéki, a déli Hegyalja lakói: *rybaltok* és *klechák*, azaz plébániák mellett működő iskolák tanárai, akik az alsóbb társadalmi rétegekhez tartoztak, de tanultak voltak, hiszen általában elvégezték a Krakkói Akadémiát. Tulajdonképpen egy külön réteget alkottak, valahol a világi és a papi rend között. Olyan képzett, tanult plebejusok voltak, akik tudásukat pénzért adták el. A Krakkói Akadémia elvégzése után visszatértek a falvakba, ahol tanítottak az iskolákban, illetve a plébános kisegítői voltak mind a templomban, mind a gazdaságban. A plébános halála után olykor betölthették a helyét (ez lehetett karrierjük csúcsa), esetleg vándorlásra adták fejüket. A klechák tehát, akik pénzért árulták a tudásukat, a későbbi világi értelmiségiek elődei voltak, és tőlük származtatható a *literatura rybaltowska* elnevezés. A *bladeńska* kifejezés pedig onnan, hogy vándorlásaik során ámultak és bámultak a világban, humorosan bolondoztak és bohóckodtak.

Fölvetődik tehát a kérdés, milyen megnevezést használjunk a magyarban erre az irodalmi irányzatra? Nevezhetnénk deák- vagy deákos irodalomnak, hiszen deákok, írástudók tollából származó irodalmi alkotásokról van szó, mindazonáltal a magyar kifejezés inkább a nemesi deákokra utal. Használhatjuk a vágánsköltészet vagy talán kópéirodalom fogalmát is D. Mol-

nár István nyomán (D. Molnár 1997: 34), és magam is leginkább ezen utóbbira hajlanék.

A 16. század végének és a 17. század első évtizedeinek gazdag lengyel irodalmában különleges helyet foglal el a kópéirodalom, amit elsősorban egyedi, népi humorának köszönhet. Az 1590 és 1630 között alkotó *klechák* névtelenül írták verseiket, vagy álnevet használtak, aminek oka nem a cenzúra elkerülése volt. Az álnevek inkább szerves részét alkották a műveknek, és annak a kritizáló mondanivalónak, amit közvetítettek az olvasóknak. Az olvasótáboruk is hasonló, alacsony társadalmi réteghez tartozókból állt, a műveket olcsó kiadásban, a vásárokon árúsították. A kópéirodalom tehát korabeli ponyvairodalomnak számított, amelynek alkotói – mai kifejezéssel élve – bohém életmódot folytattak.

A kópéirodalom önálló művészi világot teremtett, amelynek lényege a kifordítás, a dolgok feje tetejére való állítása, az alantas és torz kultúra képviselője, a bolond és a bohóc figurájának gyakori szerepeltetése, a „görbe tükörben” való láttatás volt. Ez a kultúra fellázadt az általános normák és a hivatalos nemesi konvenciók ellen, ahogyan „nem hivatalos” voltában a vallásos és egyházi irodalom ellen is, ezt provokálta. Kigúnyolta a társadalmi elithez kötődő hivatalos irodalom és kultúra mítoszait és eszméit, kétségbe vonta annak társadalmi, politikai, erkölcsi értékeit, belegázolt mindazon értékekbe, amelyek e kultúrkörben elfogadottak és elismertek voltak. Írásaikban a vándor *klechák* parodizálták a hivatalos nemesi kultúra és világ etikáját és esztétikáját, kigúnyolták poétikáját és ideológiáját. A pozitív mintákkal és a feudalizmus apoteózisával szemben a bolond karikatúrát, a groteszk negációt, az abszurd kifordítást állították. Ezeket az írókat a feudális világ szokásainak, privilégiumainak, jogainak és erkölcsének az elutasítása, illetve a boldogulás perspektíváinak a hiánya kapcsolta össze. A lengyel nemesi köztársaság egyre romló gazdasági helyzetében nehezen tudtak megmenekülni a jobbágsors elől, nehezen tudták megvédeni „aranyból is drágább” kincsüket, azaz személyes szabadságukat – amiről keserves iróniával írtak, megmutatván, hogy valójában az éhezéshez és hányatott sorshoz való jogukat védelmezik. Miután a feudális világberendezkedés nem biztosított számukra helyet, a status

quó-hoz kritikusan és teljes elutasítással viszonyultak. Gúnnyal és csúfolódással fedték el csalódottságukat és megalázottságukat, a nélkülözést, adott esetben az éhezést is, a satirikus humorban és paródiában keresték vigaszukat és torolták meg a társadalmi igazságtalanságokat. Éppen a *sowizdrzali*, a kópé-magatartással fejezték ki beteljesületlen ambícióikat, hiábavaló reményeiket, de plebejusi függetlenségüket és büszkeségüket is. Jól tudták, hogy a világ színpadán a legutolsó szerep jutott nekik – a bolondé, a bohócé. Ez a szerep összhangban volt a plebejusi írók anyagi, erkölcsi és társadalmi helyzetével, amit Jan z Kijan szókimondóan jellemzett: „Nie mam uciechy na świecie, nie mam zabawy, przeto i rozumu nie masz, blażem-em prawy.” („Nincs e világon örömöm, szórakozásom, így eszem sincs, igazi bohóc vagyok én.”) (Hernas 1998: 140 – V.D. fordítása).

A sorsbizonytalanság és a társadalmi stabilitás hiánya hivatásos „bolondokat” eredményezett, akiknek a szavakkal való mókázása kereseti lehetőséget is biztosított a számukra. A bolondozás ugyanakkor életfilozófiai szintre is emelkedett: kihasználták az élet kínálta örömeket, saját magukat és hallgatóikat is szórakoztatták, bohócok és filozófusok is voltak egyszemélyben, akárcsak az ókori Ezópusz vagy a lengyeleknél Stańczyk, akik szembesítik az igazsággal a világot – méghozzá látszólagos butaságuk perspektívájából.

A hivatalos irodalom természeténél fogva komoly és tekintélyelvű volt. A nem hivatalos kópéirodalom ezzel szemben népi volt, humoros, és elutasított mindenféle tekintélyt. Itt érdemes egy kis kitekintést tenni a 20. századi lengyel groteszkirodalom felé. Witold Gombrowicz *Ferdýdurke* c. művében látjuk, ahogyan a két hős, Syfon és Miętus pofaharcot vívnak egymással – azaz pofákat vágnak. Mondhatjuk, hogy ők a régi lengyel irodalmi jelenségek megtestesítői: az egyikük „építő és gyönyörű” („budujące i piękne miny”) pofáira, a másikuk „romboló és csúnya” („burzące i szpetne miny”) pofákkal válaszol – akárcsak a kultúra periferiáján létező kópéirodalom, amely a hivatalos irodalom építő pofáira rombolóakkal válaszolt. Talán megkockáztatható kijelentés, hogy a kópéirodalomban kereshetők a mai groteszk és abszurd irodalom gyökerei (Witkacy, Witold Gombrowicz, Konstanty Ildefons Gałczyński, Sławomir Mrożek). Ez utóbbi

ugyan érettebb és összetettebb, ám a 16., 17. századi és a mai művek poétikája és funkciója nagyrészt azonos, ugyanazokból az előfeltevésekből, a valóság elutasításából adódnak. Nézzünk egy példát Gałczyńskinál. A költő humoros cinizmussal fordítja ki a nagy, romantikus, küldetéstudattal rendelkező bárdköltészet sztereotípiáit, és azt mondja a *Żywot Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego* c. versében: „Wszystko tutaj opisałem / Nie na czyjąś próżną chwałę / Lecz by zarobić żdziebelko / Na bułeczkę i maselko” („Minden, amit itt leírtam, nem valaki hiú dicsőségére tettem, hanem hogy keressek egy kicsit egy kis zsemle és vajra.” – ford. V.D.). Jan z Kijan hasonlókat mond a *Fraszki Sowizdrzala Nowego* c. versében, amelyben gúnyt űz a költészetnek az ő korszakában is meglévő dicsőséges és küldetéstudatos jellegéből: „Sławy za to nie pragnę, wolę co z pożytkiem” („Nem kérem a dicsőséget, inkább egy kis hasznót várok”) (Hernas 1998: 141 – ford. V.D.).

E hétköznapi tényezők mellett a bohóckodás nagyon jó eszköznek bizonyult az eszmék lejárátásában is. A sowizdrzali bohócok kigúnyolták a feudális értékeket, eszméket, a feudális rendet, viszont nem teremtettek helyette újat. Ők csak tagadták vagy leleplezték a rendszer látszólagos harmóniáját, antinómiáit és feszültségeit. Írói munkásságuk lényege kimerül a tiltakozásban, és valójában gyöngeségük kifejezése. Megállapítják a fennálló rend abszurditását, ugyanakkor elismerik erőtlenségüket a változások elérésében. Azzal, hogy a sowizdrzali szerzők leleplezték a mélyben zajló társadalmi és kulturális mechanizmusokat, kritizálták a hamis látszatot, a hatalom és a meglévő rend őreinek felfuvalkodott képmutatását, tudati szinten hozzájárultak a fennálló társadalmi hierarchia megrendítéséhez, meg-ingatták az állandóságába vetett hitet. A kópé író megmutatta a „szent” dolgok humoros oldalát, ezáltal előkészítette a talajt az új eszmék számára. Kijelenthetjük tehát, hogy a sowizdrzali írók provokációjának fontos szerepe volt, hiszen szövegeikkel megmutatták a rombolás építő lényegét. A sowizdrzali bohóc kifordított, görbe tükrében megmutatkozó világ nem olyan ijesztő, könnyebb vele megbirkózni. Az, ami nevetséges, nem tölt el félelemmel.

Érdekes, hogy 1590 és 1630 között nagyon sok sowizdrzali írás – epigrammák, sowizdrzali komédia – látott napvilágot, igencsak népszerűek voltak a városi és falusi vásárokon, hiszen olcsóságuk miatt könnyen hozzáférhetőek voltak. Mindazonáltal az időközben megerősödött ellenreformáció, illetve a 17. századi háborúk következtében kevés szöveg maradt ránk. Lengyelország ugyan elhíresült arról, hogy területén nem zajlottak vallásháborúk, hogy lengyel földön nem égettek el máglyán eretnekeket, ám ugyanezt nem lehet elmondani a könyvekről. 1617-ben ugyanis a katolikus egyház létrehozta a *Tiltott könyvek listáját*, amelyre nagyon sok tétel rákerült, ezeket a könyveket aztán elégették, így nyomtalanul eltűntek, csupán a listán szereplő címek maradtak fenn az utókor számára. Erre a listára rákerültek egyéb kiemelkedő írók művei mellett többek között a lengyel reneszánsz legnagyobb költőjének, Jan Kochanowski-nak bizonyos alkotásai is, amelyek az egyházi cenzúra szerint nem voltak összeegyeztethetők a katolikus egyház tanításaival.

Végül hadd említsem meg ennek az érdekes irodalmi irányzatnak, amely 1630 után végleg eltűnt a lengyel irodalom színteréről, egy további jellegzetes elemét. Ez a jellegzetes elem pedig, hogy a szerzők folyamatosan rávilágítanak a világ furcsaságára. Jan z Kijan (és nem csak ő) folyamatosan rácsodálkozik a világra, furcsállja, hogy milyen értelmetlen a világ társadalmi szerkezete. Olyan kifejezéseket olvashatunk folyton, hogy *nem tudok eleget csodálkozni ezen a világon, vagy fura az emberi értelem, furcsa világ, furcsa az emberi természet* (Hernas 1998: 138) stb. A világ furcsaságára való rácsodálkozás így módon a lengyel kulturális örökség elválaszthatatlan részévé vált. A tanulmány lezárásaként hadd idézzem a 20. század egyik legjelentősebb lengyel pop- és rock-zenés�ének, Czesław Niemennek az 1967-ben írt dalát: *Dziwny jest ten świat* (*Fura ez a világ*), amely hasonló tartalmakat közvetít a hallgatóknak, mint a korábbi századok kópeirodalma.

BIBLIOGRÁFIA

- Duma sowiżrzalska. Polska fraszka mieszczańska*, 1948: Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- D. MOLNÁR I. 1997: *Lengyel irodalmi kalauz*, Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- GRZESZCZUK S., 1994: *Błazeńskie zwierciadło, rzecz o humorystyce sowizdrzalskiej XVI i XVII wieku*. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców UNIVERSITAS.
- HERNAS Cz., 1998: *Barok*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Polska literatura mieszczańska XVII wieku*. 1956: Opr. Maria Hernasowa, Wrocław, Ossolineum.
- <http://galczynski.kulturalna.com/a-6727.html> Letöltés: 2019. 03. 20.